

Machiel Karskens

DE ONRUST MICHEL FOUCAULT

Michel Foucault (1926 - 1984) is een Franse filosoof die de meeste mensen wel kennen. Tenminste, dat denkt men. 'O ja, die man die zegt dat alles macht is en dat de mens dood is.' 'En dat er geen waarheid bestaat. Nou, daar heb ik dus niks aan als er dadelijk weer een klant of een buurtgroep bij me op de stoep staat.'

Het is iets ingewikkelder, zo blijkt uit de bijdrage van Machiel Karskens in de serie *Filosofie en Welzijn*. En werkers in de sociale sector kunnen er wel degelijk iets aan hebben. Een inleiding op de methode en werkwijze van een filosofische dwarsdenker.

Foucault beoefent een vorm van filosofische kritiek die als dwarsdenken of onrust stoken kan worden gekarakteriseerd. De inzet van zijn filosoferen is vooral tegen het vormen van één verklarende theorie gericht. Mijn uitgangspunt is dan ook dat Foucault geen direct toepasbare theorie levert.¹ Dat neemt niet weg dat de ideeën en werkwijze van Foucault een betekenis kunnen hebben voor een theorie of kritiek van het welzijnswerk.

Foucault schrijft in een stijl die heel theoretisch overkomt. Dat heeft deels te maken met het feit dat hij het altijd over 'het weten' of over 'de voorstellingen' van bijvoorbeeld ziekte, waanzin, misdaad en sex heeft. Deels komt dit door het filosofisch (Frans) bargoens waarin zijn werk geformuleerd is. Dit kan de indruk wekken dat Foucault een theorie van waanzin, disciplineren en seksualiteit heeft gegeven, om de meest bekende items van zijn werk te noemen. Wie zijn ontwikkeling echter overziet, merkt direct dat al die 'theorieën' weer verlaten worden op het moment dat ze in plaats van analyses

van veranderingen tot algemene verklaringen dreigen te verworden. Ik zal daarom eerst Foucaults methode bespreken om de ontwikkeling van zijn ideeën te schetsen. Daarna zal ik aangeven wat zij voor een theorie of kritiek van het welzijnswerk zouden kunnen betekenen.

Voor de lezer die volkomen onbekend is met het werk van Foucault geef ik hier slechts aan dat hij de auteur is van historisch kritische studies over het ontstaan van de moderne psychiatrie en geneeskunde, van het gevangeniswezen en van de moderne seksualiteitservaringen.² Dit moet duidelijk maken dat hij zich met zaken bezig houdt die binnen de sociale sector spelen.

Methode

Foucaults methode is te omschrijven als kritisch-historisch. In de jaren zestig noemt hij deze een *archeologie*. Dit houdt in een analyse van de gemeenschappelijke structuur of fundamentele voorstellingen die het weten, spreken en ervaren in een bepaalde historische periode bepalen. In de ja-

ren zeventig spreekt hij van *genealogie*, dat is analyse van de politieke krachten en machtsvormen die zo'n structuur gebruiken en in het leven hebben geroepen.

Deze methode is historisch omdat het altijd gaat om veranderingen die rond 1800 in de Westerse cultuur zijn opgetreden in de organisatie van het weten en de macht. De resultaten van zijn onderzoek zijn daarom nooit zonder meer toepasbaar op de huidige situatie. Foucault wijst daar regelmatig op wanneer men al te ijverig zijn bevindingen gebruikt om het heden te beschrijven of veranderingen te preken.

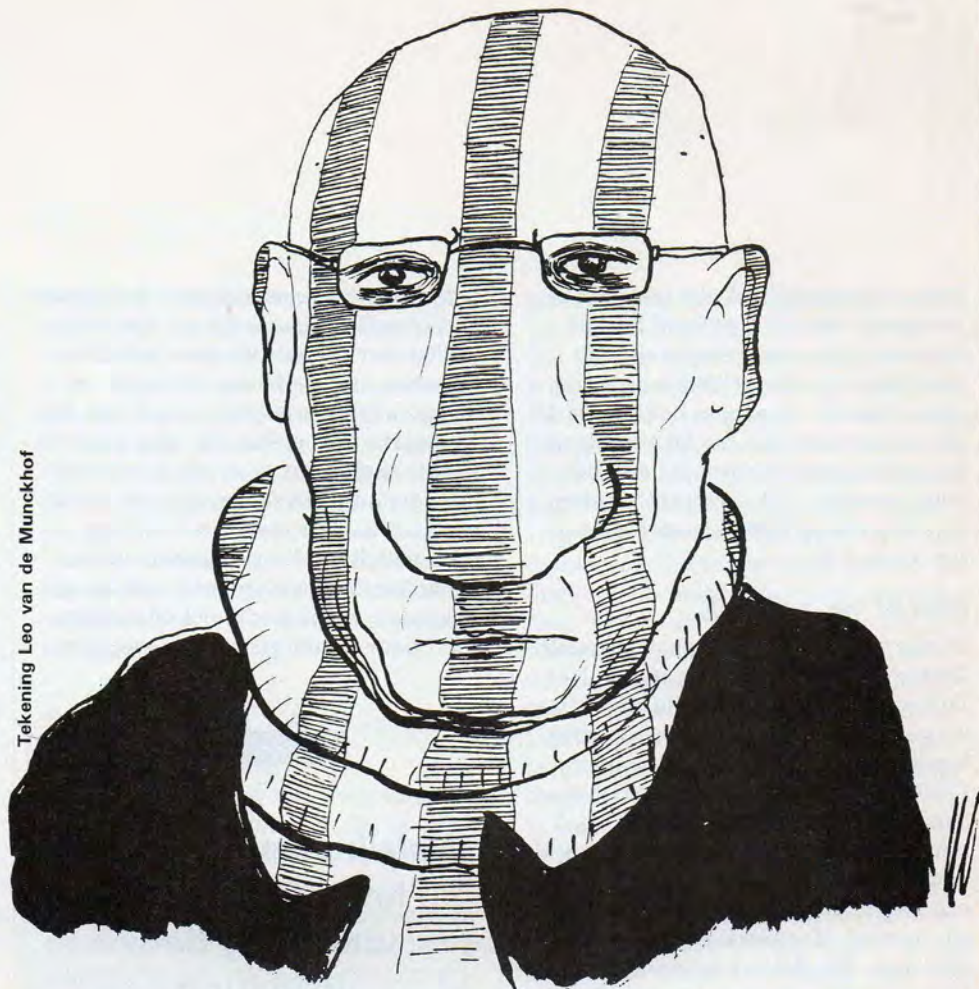
Aan de andere kant is Foucault hier toch ook wel dubbelzinnig in. Zijn verhalen wekken onmiskenbaar de indruk over onze denkbeelden en gedragingen te gaan. De moderne tijd, geboren rond 1800, leeft voor hem nog voort in het heden. Bovendien heeft hij in *De woorden en de dingen* de neiging om op een bevrijding van die moderne tijd te wijzen (de zogenaamde dood van de mens in het post-modernisme).³ In de jaren zeventig komt hij daarop wel terug. Hij benadrukt dan meer het belang van verzet en verandering op kleine schaal binnen de gegeven situatie zonder illusie van een totale verandering. Maar de indruk dat zijn analyses ook betrekking hebben op onze tijd, blijft bestaan.

Omkering

Het kritische van zijn methode bestaat uit de omkering van een belangrijk filosofisch denkschema, dat in het eerste artikel in deze serie over filosofie en welzijn al geïntroduceerd is.⁴ Het gaat om het schema *Zelf-Andere*. 'Zelf' staat als algemeen grondbegrip voor

VAN CAULT

Tekening Leo van de Munckhof

Foucault: filosoof van de disciplineren en insluiting

een positie van waaruit gedacht en gehandeld wordt. Het is in onze cultuur verbonden met begrippen als: ik, waarheid, het redelijke, het subject, man, autonomie, de vrije wil enzovoorts. Het 'Andere' is het tegendeel daarvan: waar het zelf op botst of wat het ontmoet (de Andere), dat wat buiten is, het object, vrouw, het vreemde, het determinerende, heteronomie, het overheersende enzovoorts. Foucault draait in al zijn analyses de gewone richting van denken vanuit het Zelf om. Dit doet hij door vanuit het Andere het ontstaan van de ideeën over Zelf te analyseren. Dit Andere is voor hem het eigenlijke, het 'echt waardevolle' maar elk denken, weten en ervaren van het Zelf kan slechts bestaan door zich van het Andere te onderscheiden en dat tegelijk te disqualificeren. Het Andere wordt dan het valse, het irrationele, het slechte.

In onze cultuur krijgt dit disqualifiederen de vorm van de *uitstoting*. De moderne tijd (sinds 1800) wordt gekenmerkt door het feit dat ze die uitstoting weer internaliseert. Zo ontstaat een altijd dubbelzinnige verhouding van het Zelf tot het Andere. Het Andere wordt tegelijk als vreemd en als wezenlijk eigen ervaren. Daarom ervaart de moderne mens zichzelf als eindig, ver-

scheurd en vervreemd, maar heeft zij tegelijk de illusie dat er een echt Zelf of echte autonomie te vinden is onder die vervreemding.

Deze omkering heeft tot gevolg dat alle geldende waarderingen omgedraaid worden. In de ontmaskering van het Zelf als iets dat zich alleen ten koste van het Andere kan handhaven, worden al zijn waarheden en waarden verdacht gemaakt ('de mens is dood'). Daartegenover wordt het Andere het eigenlijke echte, dat echter nooit als Zelf gedacht kan worden. Het verdwijnt altijd op het moment dat men het wil vatten.

Menswetenschappen

Dit tegelijk methodische en metafysische schema werkt door in al Foucaults boeken. In de jaren zestig wordt het toegepast op de menswetenschappen, waaronder Foucault naast taalkunde, psychologie en sociologie ook geneeskunde en biologie verstaat. Deze wetenschappen zijn alle gebouwd op een tweeslachtig mensbegrip. Daarin wordt zowel de uniciteit en individualiteit van elke mens verondersteld als het feit dat hij bepaald wordt door algemene regels en processen. De moderne geneeskunde waarin de gezondheid van de individuele patiënt en een ob-

jectieve, technologische benadering hand in hand gaan, is hier het schoolvoorbeeld. Foucault verwerpt de filosofische theorieën en de popularisering daarvan in het humanistische mensbeeld die dit verklaren met een autonoom, zingevend subject (mens met een vrije wil) en een objectieve waarheidsopvatting.

Daarmee hangt samen een kritiek op het vooruitgangdenken. In *De geschiedenis van de waanzin* wordt zo de idee dat de psychiatrische behandeling van gekken een vooruitgang is, bestreden. Voor Foucault is het een andere vorm van uitstoten, namelijk door middel van *insluiting*. Hetzelfde geldt voor het ontstaan van de gevangenisstraf, die vaak als een 'humanisering' in vergelijking met de lijfstraf wordt voorgesteld. Hij stelt daartegenover een analyse van deze verschijnselen als historisch gevormde betekenisfuncties in netwerken van betekenisrelaties of machtsverhoudingen.

Aanvankelijk komt dit nogal massief over. Niets lijkt te kunnen ontsnappen aan de greep van de historische uitstoting/opsluitingschema's die het moderne denken beheersen. Maar de dynamiek van zijn kritische omkering is er juist op gericht het Andere door te laten breken. Dat eist veelheid, verbrok-

keling of vreemdheid, die niet tot samenhang, orde of eigenheid herleid worden. In de methodische verantwoording van zijn kritische methode wijst Foucault daar met nadruk op. In de machtstheorieën die hij vervolgens na 1970 uitwerkt wordt dit een blijvend kenmerk. Dit verklaart waarom een definitieve theorie voor Foucault een onding is.

Macht en politiek

In zijn machtstheorieën past Foucault deze omkering toe op de politiek. Het Zelf wordt daar voorgesteld als de soevereïn of de Staat, als een onderdrukkende instantie tegenover de andere Zelfen, te weten de individuele mensen met hun onvervreembare rechten.

Foucault zet daar tegenover een beeld van een veelheid van anonieme machtsprocessen, waarin de eenheden, die wij mensen of subjecten noemen, pas ontstaan. Als globaal oppervlakte-effect genereren zij instanties als Staat of Partij met hun schijn van eenheid en massiviteit. Het Andere komt uiteindelijk in de machtsverhoudingen terecht als veelvormige krachten die overal in de maatschappij hun eigen werking uitoefenen en als moment van weerstand, dat in elke krachtsverhouding wordt opgeroepen. Dit blijkt in de uitwerkingen die Foucault later aan zijn machtstheorie geeft.⁵

In eerste instantie presenteert hij zijn alternatieve machtstheorie als *disciplineren*.⁶ Macht werkt hier als inkaderen en beheersen van het menselijk gedrag via een stelsel van natuurlijk lijkende regels en indelingen van de ruimte en de tijd. Daarnaast werken er bijsturingsmechanismen zoals permanente observatie en beoordeling. De kennis van de menswetenschappen en van alle (be)handelingspraktijken die zich daarop baseren, speelt daarin een belangrijke rol. Zij ontwikkelt die natuurlijk lijkende regels en vormt met haar observatie, gevals-kennis en testen de (zelf)kennis van de individuele mens. Dit type macht en weten is volgens Foucault kenmerkend voor de negentiende eeuwse klassemaatschappij; het staat tegenover de juridische vorm van macht en weten, die als onderdrukkend bevel of verbod wordt gekarakteriseerd. Deze disciplineren wordt als een overal aanwezig alles doordringend netwerk van machtsverhoudingen beschre-

ven. Dit roept weer duidelijk het gevoel van onontkoombaarheid op. Aanvankelijk versterkt Foucault deze gedachte door het Andere buiten de macht te leggen als dé bevrijding vanuit een buiten-positie (het plebs). Dit idee geeft hij echter snel op en al in zijn boek over het ontstaan van de gevangenis werkt hij weer met de idee van uitstoting door insluiting. De gevangenis is een disciplineringsmechanisme voor de gevangenen, maar werkt ook disciplinerend naar de burgerij en aangepaste

Welzijnswerk hanteert het schema van uitstoting door insluiting

arbeiders door een delinquent milieu te genereren.

De indruk dat hiermee een allesverklarende theorie van de macht gegeven wordt, zwakt hij later af door op de veelvormigheid van dit soort disciplinerings technieken te wijzen. Zij vormen een veelheid van onderling botsende krachten en geen uniform gedresseerd geheel. Uiteindelijk loopt dit uit op een beschrijving van macht als menselijke beheersing van individueel menselijk gedrag, dat altijd beperkt wordt door de mogelijkheid tot verzet en strijd die iedereen heeft.

Pluralisme en onrust

Zoals Foucault zich in de jaren zestig tegen het humanisme en zijn subjectopvatting verzette, zo verzet hij zich met zijn machtsopvattingen tegen het marxisme en alle daarmee samenhangende vormen van bevrijdingsdenken. Inzet is niet een ontkenning van de mogelijkheid van bevrijding of verandering, net zomin als Foucault ooit het bestaan van een subjectvoorstelling

ontkend heeft. Inzet is het openhouden van vele mogelijkheden tot verandering. Net zoals er vele waarheden zijn, zijn er vele voorstellingen van bevrijding; Foucault bestrijdt de *éne* waarheid en de voorstelling van de *éne* bevrijding. Zijn kritiek laat zien dat het bevrijdingsdenken van dezelfde voorstellingen gebruik maakt als de tegenstanders, namelijk de ideeën van Zelfzijn, autonomie en van een uiteindelijke samenhang waarin alle tegenstellingen verzoend kunnen worden.

Tegenstanders van Foucault vatten dit pluralisme vaak op als het verwerpen van *elke* waarheid en dus als een vrijbrief om zomaar te beweren wat je wilt. De politieke variant van deze kritiek is een verwijt van anarchisme en principeloosheid dat 'rechts' of 'het fascisme' in de kaart speelt, omdat het elke norm laat varen. Die kritiek ziet over het hoofd, dat Foucault niet elke waarheid ontkennt integendeel, hij spreekt juist van vele waarheden, die elk 'echt' waar zijn met alle serieuze pretenties die iemand moet hebben wanneer hij iets echt waar vindt. Hetzelfde geldt voor de macht. Er is geen norm of waarheid buiten de machtsverhoudingen die het mogelijk maakt om definitief goed en kwaad te onderscheiden. Elke machtsstrijd heeft zo'n onderscheid echter wel tot inzet. Ook hier moet men denken aan vele machtsposities die elk voor hun eigen serieuze belang opkomen. Het denken over het Zelf vanuit het Andere eist dat we altijd het provisoire en botsende karakter van elke poging om het Zelf af te bakenen in weten en macht voorzien, maar dat betekent niet dat het ooit zal stoppen. Wij zijn geroepen en gedoemd tot een permanente onrust.

Post-modernistische gemakzucht

Naast de algemene 'lessen' die ook voor het nadenken over welzijnswerk best nuttig kunnen zijn, zijn er een aantal ideeën en hypotheses die specifiek op het welzijnswerk van toepassing zijn. Van de algemene zaken noem ik het inmiddels al populair geworden en vaak als post-modernisme verkochte idee van de *veelheid en verspreidheid*. Er is geen eenheid en samenhang meer maar het denken en handelen kent vele stijlen, die hun eigen rechtmatigheid hebben en onderling onher-

leidbaar zijn. Het is altijd vruchtbaar om dit toe te passen, het zal een weldadige onrust veroorzaken.

Dit betekent echter niet dat men kan vervallen tot een al te gemakkelijk pluralisme, waarin elk verschilletje direct een onherleidbare andersheid wordt toebedeeld. Men moet niet vergeten dat dit wel eist dat men zich ook van zijn eigen voorstellingen en waarheden moet losmaken. Foucaults historische studies maken ons ook duidelijk dat wij veel diepgaander dan wij meestal beseffen, beheerst worden door 'grondbegrippen' of voorstellingen die niet snel veranderen, maar wel in vele gedaanten kunnen optreden.

Subjectvoortstellingen

Het subjectbegrip is zo'n voorstelling. Het teistert ook het welzijnswerk in termen als mens, autonomie, 'geluk' en 'welzijn' in de zin van persoonlijke en authentieke ervaring, ik-functies die therapeutisch verstevigd kunnen worden, de 'je-moet-het-wel-zelf-willen' ideologie en de opvatting dat 'problemen eigenschappen van een individuele mens (of familiesysteem of groepen) zijn. De kritiek op dit subjectbegrip werkt al enige tijd op volle toeren en hoeft hier niet herhaald te worden. Belangrijker is het om uit de ontwikkeling van Foucaults denkbeelden hierover te leren dat zo'n subjectbegrip niet zonder meer afgeschaft of vervangen kan worden door hét systeem, dé macht, dé begeerte of iets dergelijks. 'Subjectvoortstellingen spelen altijd een rol in de organisatie van onze kennis, macht en moraal, zij kunnen op zich niet verdwijnen, al kan het type voorstellingen dat ermee verbonden wordt wel veranderen. Zo stelt Foucault in zijn laatste werken de voorstelling van een mens als een begerend subject, dat gedreven wordt door tekort en verlangen, tegenover de voorstelling van een mens als ontwerper van een persoonlijke levensstijl.⁷

Een ander gevolg van die beheersing door gemeenschappelijke grondbegrippen is dat de verschillende menswetenschappen en de (be)handelingen die erop gebaseerd zijn in hun samenhang gezien kunnen worden. Die samenhang is dan geen achteraf samenbrengen (zoals in het 'interdisciplinaire' denken gebeurt), maar een doorzien van de gemeenschappelijke voorstellingen. Toe-

gepast op het welzijnswerk betekent het dat de tegenstellingen tussen de juridische, de medische, de psychologische, de sociologische en de politieke benaderingen, die het veld lijken te verscheuren, minder groot zijn dan het lijkt. Een keuze voor één van die benaderingen als typisch welzijnswerk en een afdoen van de andere als 'ingebouwd' of oneigenlijk, doorziet niet dat een veelheid van praktijken toch kan samenhangen in een gemeenschappelijke 'ideologie'

Disciplineren en marginalisering

Hier ligt het belang van Foucaults analyse van de *disciplineren*. Dit is een stijl van beheersen die de moderne regelgevingen van de overheid, de praktijken van de menswetenschappers en geneeskunde, het werk van alle soorten 'agogen' en het werk van de politie met elkaar verbindt. Het gemeenschappelijke bestaat hier niet uit het feit dat zij allen in dienst staan van dezelfde macht. Wanneer men slechts dit punt benadrukt, dan is Foucaults analyse niet meer dan een weliswaar welkome aanvulling op de marxistische analyses van dit soort verschijnselen. Het gemeenschappelijke bestaat veel eerder uit de ideeën over toezicht en correctie in hun onontwarbare dubbelzinnigheid van bewaking/bestrafing en zorg/opvoeding. Deze ideeën beheersen in naam van allerlei machten en krach-

ten evengoed het welzijnswerk als bijvoorbeeld de politie.

Het belangrijkste voor het denken over welzijnswerk lijkt mij echter Foucaults stelling dat onze cultuur de verhouding Zelf-Ander organiseert rond een intern blijvende uitstoting, dat is een uitstoting door insluiting. Deze herformulering en verbreding van de theorie van de *marginalisering* is mijns inziens juist op het welzijnswerk van toepassing.⁸ Het welzijnswerk houdt zich bij uitstek bezig met het voltrekken, het masseren én het bestrijden van dit typisch modern mechanisme. Foucaults studies laten vooral de historische achtergrond zien van dit 'masseren' maar de omkeringsstijl waarmee hij dat doet, is tevens een handreiking voor de bestrijding ervan.

Zijn mening dat dit mechanisme kenmerkend is voor de moderne tijd moet daarbij prikkelen tot de vraag, die elke kritiek van welzijnswerk zich moet stellen: of die moderne tijd nu wel echt voorbij is. Foucaults weigering om profijt te spelen en zijn afwijzing van de term post-modernisme mogen duidelijk maken dat hij daar steeds minder zeker van was.

Machiel Karskens

Machiel Karskens is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Moderne Wijsbegeerte van de Centrale Interfaculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

1. Voor een uitvoerige analyse van dit punt zie: M. Karskens *Waarheid als macht Een onderzoek naar de historische ontwikkeling van Michel Foucault* Themanummer *Te Elder Ure* 37/38, Nijmegen 1986.
2. Voor een overzicht van Foucaults werk en de reacties daarop zie: M. Lambrecht *Michel Foucault Excerpten en kritieken* Nijmegen (SUN) 1983.
3. De werken van Foucault die hier ter sprake komen zijn: *De geschiedenis van de waanzin* Bilthoven (Ambo) 1977; *De woorden en de dingen* Bilthoven (Ambo) 1973; *Toezicht en Straf* (1975, Ned. vert. verschijnt dit jaar); *Geschiedenis van de Seksualiteit* deel 1 (1976), deel 2 en 3 (1985) Ned. vertaling Nijmegen (SUN) 1985-1986.
4. Zie Andries Gouws 'De totalitaire retoriek van Achterhuis' in *Tijdschrift voor de Sociale Sector* nummer 1, januari 1987

5. Zie *De geschiedenis van de seksualiteit* deel 1.

6. Zie *Toezicht en straf* en Foucault over *Macht* themanummer *Te Elder Ure* no. 29, waarin samenvattingen van dit boek en enkele collegeteksten over dit onderwerp te vinden zijn.

7. Zie *De geschiedenis van de seksualiteit* deel 2 en 3. Zie ook verschillende interviews die Foucault in die tijd gegeven heeft, enkele ervan zijn te vinden in *Michel Foucault in gesprek Seks, macht en vriendschap* Amsterdam (De Woelrat) 1985.

8. Ik denk aan de theorieën over minderheden, zwervers, delinquenten, onmaatschappelijkheid en afwijkend gedrag, zoals die zich in de sociologie en de theorie van het welzijnswerk sinds 1930 ontwikkeld hebben. Aan het begin hiervan staat: E. Stonequist *The marginal man* 1937; een kritische afsluiting op niet-Foucaultiaanse wijze geeft bijv. A. Milikowski *Lof der onaangepastheid* Meppel (Boom) 1967